

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՓՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑ

Ազգային այս մեծ կորուստին առիթով, «Սիրոն» կը մասնաւորէ իր վիշտը անզուգական այս աշխատակցին համար, որ ընդարձակ ու արիական գէժք մըն էր պատմագրական և բանասիրական մարզերուն վրայ, և որուն անակնկալ կորուստը իրական ազէտ մըն է, վասնզի իրմով կ'անհետանայ մեր անցեալին համադրական եւ կշռագատ հմուտ տեսանողը: Մանրամասնութիւններ կը պակսին իր մահուան: Ան կը մեռնի օտարութեան մէջ, և օտարներու սպասին վրայ, այս վերջին պարագան իր կորուստով կը դառնայ աւելի քան տրտում, նոյնիսկ վերադարձը բոլոր անոնց համար, որոնք կը փորձեն իր ճիշտ գինին մէջ տեսնել ամբողջովին չչահագործուած այս արժէքը:

Սուրբ Աթոռոյ նախորդ եւ ներկայ պատրիարքները, Երուսաղէմը իմացական հղօր կեդրոնի մը հմայքով բարձրացնելու իրենց յառաջագրութիւններուն մէջ, յաճախ մտածեցին իր մասին, բայց փափաքները չիրագործուեցան, հպատակելով ժամանակներու աշխարհի գծողակ պարտադրանքին:

Ոչ ոք կը մտածէր մահուան, որ այսպէս անտկնկալ, միանգամ ընդ միշտ կը կործանէ մեղամաղձիկ սպասման խիստ փառքը մեր ներսը:

Անշուշտ Ն. Ադոնց այն բացառիկ մարդերէն է, որոնց կեանքին չափ՝ գործը, բոլոր իրաւունքները ունի իր բովանդակ խաւերուն և ծաղքերուն մէջ հպարտութեամբ և արդարութեամբ վերլուծուելու և փառաւորուելու: Սակայն հնարաւորութիւնները առ այժմ անբաւական են փառքի այդ պարտքը ճշգրտութեամբ կատարելու մեծ հանգուցեալին հանդէպ:

Ընդարձակ է իր տաղանդը, ինչպէս ընդարձակ՝ իր գործը: Անոր մէջ հայ բանասիրութիւնը կը կորսնցնէ վարպետ մը, հայ գրականութիւնը՝ բազմակողմանի հրմտութեամբ դատող մը, չըսելու համար

քննադատ մը: (1905ի Բանբերը՝ Մոսկուա, արեւմտեան մտքին նորագոյն տուեալները կը կիրարկէ արուեստի գործերը կշռելու համար): Հայ պատմութիւնը այդ կորուստին մէջ կը զգայ մէկը սիրալի իր աշխատաւորներէն որ զազտնիքը ունեցաւ խորաթափանց համադրութեան մը մէջ մեր ժողովուրդին կեանքը, շրջանները տեսնելու, ապրելու ու մեղի փոխադրելու: Մեր այս նշմարը կը դրողի առաւելաբար հսկայ այդ աշխատաւորի վերջին հանգամանքովը:

Ձուր տեղը էր որ այս աթոռին երկու մեծ և երախտաւոր պատրիարքները, ինչպէս նաեւ Նորին Ամեն. Մեսրոպ Սրբազանը, հանգուցեալին կատարած ունէին ամենախոր և կայտառ հիացում մը (*):

✱

Փրոֆ. Ն. Ադոնց լեզուագէտ, բանասէր և պատմագէտ մըն էր: Մեր մէջ այս վերջին դարուն չեն պակասած այս տիտղոսներով համբաւուած արժանիքներ. անոնց մէջ բացառիկ ու յատկանշական գէժք մըն է Ադոնցը:

Իբրեւ պատմագէտ, ան կը զատորոշուի այդ անունը ունեցող մեր տիտղոսաւորներէն, շնորհիւ մտքի կարգ մը բացառիկ տուրքերու, որոնք հաստատելի են իր վրայ: Պատմական իր վերկառուցումները՝ մեր անցեալի քանի մը շրջաններու, ճշգրտման ու տրամաբանական հետեւողութիւնները, զինք կ'ընեն զգոն ու բացառիկ:

Դիտէ թէ պատմական ցուցմունքներն ու ճշգրտմանը կը պահանջեն զգուշաւոր վերաբերմունք: Բաւական չեն տեղեկութեանց ատաղձներ, համեմատական եղբայրկացութիւններ, և անձնական ու ստացիկ տպաւորութիւններու նօթագրութիւնները, ինչ որ սիրական մեթոտը և եղանակը մնաց

(*) Մասնաւորաբար կը յիշեմ Թորգոմ պատրիարքի հիացական խօսքերը իր մեծ բարեկամի հասցէին: Փարիզ հանդիպումի մը առիթով երբ ուզեց ներկայացնել զինք այցելողները, «այս ալ իմ աննման բարեկամ» Փրոֆ. Ն. Ադոնցն է, պատուական զուլս մը որ միայն պատիւ կը բերէ զինք ծնող ժողովուրդին, ըսաւ. ու այս խօսքերը կ'արտասանէր խանդավառ սքանչացումով մը, մոռնալով նոյնիսկ պահ մը էթիքէթի պահանջները զինք շրջապատողներու մէջ:

լայնածաւալ Չամչեանէն սկսեալ մինչեւ հմտութեամբ տառապող բազմաթէք Հայր Գաթրճեանը: Գարագաշեան և Շահնաշարեան, առաջինը՝ վերլուծական եղանակին հանդէպ իր խոր ակնորժակով, և միւսը՝ համադրական ցանկութիւններով, վախկոտ փորձեր տուին այն իրազօրծումներուն զոր հաճոյք ու փառք է վերջապէս, հաստատուած գտնել Ադոնցի գործին մէջ: Վասնզի գիտական ոգիով, և բարձր քրննադատութեան սկզբունքներով կենալ կարենալու համար այս հարցերուն դէմ՝ պէտք է մշակուած միտք, եւ լայն ծանօթութիւն՝ զբաղանք շրջաններու եւ դպրոցներու, երեւոյթներու և ազգեցութիւններու, դէմքերու եւ գործերու շուրջ, վերջապէս այն բոլոր հանգամանքներու մասին, որոնք դարերու ընթացքին երեւան եկած են իբրեւ պատճառ և արդիւնք, իբրեւ ուղղակի կամ անուղղակի ազդակ ժողովուրդի մը զբաղանք ու պատմական կեանքին. այս արժանիքները չենք ուրանար վերոյիշեալներուն մօտ, բայց այդ ամէնը կեանքի վերածելու կախարդութիւնն էր որ պակսեցաւ լայնածաւալ այդ մարդերուն:

Պատմութիւնը յուշագրութիւնը չէ մեռած բաներու. «Թող մեռնող անցեալը թաղէ իր մեռելը», ինչպէս կը մտածեն շատեր. անցեալը երկաթեայ օղակով առնչուած է ներկային: Ադոնց գիտէ թէ պատմաբանին իրական պաշտօնն է բանալ և լուսաւորել կենդանի այդ անցեալը, և զանոնք բերել մեզի իրենց հնօրեայ բայց մշտաներկայ իրականութեամբ:

Ա. Ալպոյաճեանի «Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան» հատորի դատումին մէջ մեր փափաքը պահանջի վերածել էինք որ մեր պատմութեան աշխատաւորները՝ ըլլան անոնք կենսագիր, պատմիչ կամ քննադատ, թիւէն, թուականէն, փաստէն, պատմական ստուգութեան վեր՝ մտածէին ոգեղէն իրականութեան, և կիրարկէին այդ իրականութիւնը նուաճելու արուեստի կերպը:

Ճիշտ է թէ պատմութիւնը գիտութիւն մըն է իր հաւաքման մեթոտով, բայց կը դադրի գիտութիւն մ'ըլլալէ իր դատումները արժեւորելու եղանակին մէջ, որ պարզ բառով մը կեանքի վերածումն է այդ ամենուն: Սակայն արուեստն ու պատմութիւնը կը ներգաշակուին, երբ անձերը և դէպ-

քերը իրականութեան բերելու կը պարտաւորուինք:

Անցքերու և անձերու պաղ թուագրութիւնը, մեռած դէպքերու դասաւորումն ու վիճակագրութիւնը պատմութիւնն չէ, երբ կը դադրի ճառագայթումը ըլլալէ կենդանի անցեալին: Եւ մտածել որ Վենետիկի եւ Վիեննայի մեր պատմաբանները տարիներով այս տիրական զգայարանքին հանդէպ եղան անընդունակ, զայն փոխարինելով հատորներու դէզովը՝ իր կարգին անշուշտ արժէք և հարստութիւն ամէն սկսող իմացական գործունէութեան հետ, բայց որուն պարտքն էր տեղի տալ, վերածուելու համար այլապէս էական և անհրաժեշտ կեանքի հանդէպին, միակ գրաւականը մնայուն եւ ստեղծագործ արդիւնքներու:

Պատմական գործերը ունէ ատեն կը պահանջեն զիտական և զբաղանք մեթոտներու հազուագիւտ միացում պատմաբանին մէջ: Այս տեսակէտով Գիրքն և Ռընան տւելի կատարեալ են իբրեւ անցեալը յարուցանողներ, քան ժամանակակից հմտագրական հսկայ աշխատաւորները, համադրատաբաններու ճարտար պետիրը:

Մեր պատմաբաններէն Լէօն, անցեալը զգալու իր կերպին մէջ բաւական զբաղէտ է, սակայն չարաչար կը գործածէ իր երեւակայութիւնը. իրեն համար ալ կարելի է ըսել թէ, Քրոմուէլն ու Համլէթը իրարմէ տարբերութիւն չունին: Ադոնց ունի զաղտնիքը այս դժուար հաւասարակշռութեան, եւ այս՝ հազուագիւտ արժանիք մըն է, տրուած ըլլալով արեւելահայ գրողներու քիչ մը շատ պարզապաշտ, անմիջական օգուտին հետամուտ նախանձախնդրութիւնը:

Առանց որեւէ մին ի մօտ ունենալու և ստորագնահատելու, պէտք է ըսել թէ մեր պատմաբաններէն շատեր չեն ունեցած իրենց նիւթէն պահանջուած ծանօթութիւնը, ընկերային, զիտական, զրոական, օրէնսդրական և լեզուական գրութիւններու, ինչպէս կը տրուի մեզի հաստատել այս ամէնը իրազօրծուած և յաղթահարուած՝ օտարներու մօտ: Չենք կրնար անշուշտ սպասել որ պատմութեան անձնուր աշխատաւորը արուեստագէտ մը ըլլայ, բայց մեր իրաւունքին մէջն ենք, երբ նիւթական աշխատանքի, պրպտումի, նօթի և հաւաքումի կերպերով մէկտեղուած ար-

դիւնքը կը յաւակնինք պատմական երկ յորջորջել, մոռնալով թէ կեանքով զբաղելու ամէն ձեռնարկ նոյն ատեն ստեղծագործութիւն մըն է։ Հետեւաբար տալու համար իրական պատկերը անցեալ որեւէ չըջանին, ոչ միայն դիտական ոգիի պէտք կայ, այլ նաեւ զրական արուեստի ջերմութեան, արիւնին եթէ կ'ուզէք։ Ազանց իրիւ պատմադէտ եւ պատմութեան քննադատ օժտուած է պահանջուած բանաւոր այս շնորհներով և առարկայական չափոցներով։ Ան գեղեցկագիտական ըմբռնումներով շինուած, և բազմակողմանի հմտութեան պաշարով խորացած իմացականութիւն մըն է, թէ՛ մեթոտի և թէ ներշնչումի մարդը հաւասարապէս։ Յետոյ ունի իր արուեստակիցներէն շատ քիչերու քով հաստատուած յստակատեսութեան, կամ աւելի ճիշտ՝ յայտնատեսութեան տուրքը, տարրական նախադրեալներէ աժան եղբակացութիւններու չյանգելու, և անբաւական տուեալներու վրայ տեսութիւններ չլստակերտելու։

Ծիշտ է թէ մարդկութեան անցեալը շատ ընդարձակ է սղմուելու համար մարդկային ուղեղի մը ներքեւ, հետեւաբար կատարեալ գործերու պահանջը կը դառնայ խնդրական՝ մանաւանդ այժմու կեանքի ընդարձակ ծաւալին վրայ։ Բայց պատմադէտը առնուազն պարտաւոր է տալ մեզի շարքը կեանքի իրական պատկերներու, մարդկային ապրումներու զանազան երեսներէն, ապրած մեզմէ առաջ մեր երկրադնդին վրայ։ Այս պայմաններուն տակ պատմութիւնն ու զրականութիւնը կը համերաշխին։ անջատել զանոնք իրարմէ, երկուքն ալ հաւասարապէս աղքատացնել է։ Այս օրերուն մանաւանդ՝ երբ մարդկային զգալութեանց և փորձառութեան երեսները չլմեցուցիչ ըլլալու աստիճան այլազան են և յեղաշրջումներու ընդունակ։ Օրինակ մը պիտի բաւէր հաստատելու մեր մտածումին ծաւալը։ Ժ. դարուն, յիշելու համար ունէ շրջան, ինչ որ պատմական կեանք կը կոչենք, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ քանի մը իշխաններու, պալատներու, կամ եկեղեցական խոշոր աթոռներու շուրջն ու մէջը պտտող հոգեկան, իմացական և զգացական գործունէութիւնը։ Մարդիկ քիչ տարբեր էին այս խոշոր հարցերու առջեւ։ պատմիչ

մը, պապի մը կամ իշխանի մը պատկերը տալու համար, դժուարութիւն չունէր ատոնց ետեւը և ներքեւը եռացող բազմազունակ, շատ անգամ վերլուծումէ խուսափող ձրգտումներու, խռովքներու, կծիկները քակելու։ Այսօրուան կեանքը իր պահանջներուն և իրացումներուն մէջ շատ աւելի բարդ և բազմաբնուէ, կենսադրի մը և կամ ժամանակագրի մը համար։ ու որքան դժուար, այսօրուան մարդերը իրաւ կարենալ զգալու և տեսնելու համար։

Տակաւին նկատի չունինք վայրահաճ, միակողմանի ու ձգտումաւոր այն դատումները, որոնք Քարլայլի, Էմիլսնի, եւ մերձաւոր ժամանակի պատմադէտներու և ընկերային գիտութեանց հմուտներու սիրական տեսակէտը կազմեց, պատմութիւնը մեծ անհատականութիւններու, յեղաշրջող զաղափարներու, և կամ տնտեսական պէտքերու կրկէսը ներկայացնել։ Անցեալը իր պատճառներու և արդիւնքի շղթային մէջ ճիշտ տեսնելու կարողութիւնը դիւրին ձեռք բերուելիք տուրք մը չէ անշուշտ։ այս իրողութիւնները արքայական պողոտաներով չեն առնչուիր իրարու, բայց կան զանոնք իրարու առաջնորդող ուղիներ, եթէ միայն զանոնք տեսնել կարենայ պատմաբանը։

Դրագէտի կեցուածք անհրաժեշտ կը դառնայ իրերու և վիճակներու այս այլազան աշխարհէն պատմութեան կարելի աշխարհը վերկառուցանել։

Ուրիշ թերութիւն մը որ խորապէս տողորած է մեր պատմադէտները եղած է իրենց նախապաշարումը։ Հայրենասիրական, կրօնական, հատուածական և ազանդամտական ոգին և ձգտումները արդէլ եղած են անոնց որ իրենց գննութեան եւ հետապնդման ենթակայ եղած իրերն ու երեւոյթները կարելի ճշտութեամբ և հարադատութեամբ ելուզուին ու երեսուին։ Անշուշտ այս դժողակ անհասկացողութիւնները պայմանաւորուած են ծանծաղամբտութեան, տգիտութեան և միակողմանի դատարարականութեան մեղքերով, և պատմադէտը ինչպէս և պատմութեան ուսանողը պէտք է խառնուածք ունեցող և օժտուած մէկը ըլլայ անայլալ բայց ճիշտ գիտումներ եւ դատումներ կարենալ արձանագրելու համար։ Ինչ խոր բեկումով է որ կը կար-

դանք մօտաւոր շրջաններէ իսկ մեզի եկած վկայութիւններ կրօնական և կուսակցական, նոյն և մէկ նուիրական խնդիրներու չուրջ տարամէտ և անհաշտ Տեղը չէ՞ մտածել որ զիրար տարբեր տեսնելու, գլխիվայր շրջելու այն կատաղի ակորժանքը, արդիւնք հաւանաբար խորունկ կիրքերու և բնագոյններու, պիտի մեղմանային, եթէ աչքերը գերծ ըլլային կարմիր լաթերէ: Պատմաբանին պարտքն է այդ լաթերը պատռելէ աւելի, կիրքերուն մօտաւոր լուսաւորել ջանալ:

Աղոնց՝ ամենէն փայլուն ներկայացուցիչը իր գպրոցի աւանդութեան, անթերիներէն մին եղաւ այս տեսակէտէն: Բանասիրական ու պատմական բանավէճերու կամ տարակարծութիւններու առթիւ իր խօսքը ունեցաւ միշտ այդ կշռագատ անկողմնակալ և աննախապաշար նկարագիրը, բազմացնելով տակաւ իր վրայ հիացողներու եւ իրեն բարեկամներու խումբը:

Եթէ անհատի մը կամ ժողովուրդի մը անցեալը զիմագծելը արուեստ մըն է, եւ կը պահանջէ ներքնատես կարողութիւն, երեւակայութիւն և իրացում, առնուազն մտքի պարկեշտութիւն է պէտք, մաքրկային ըլլալու անոնց մշտափոփոխ ու բազմերես վիճակներուն հանդէպ: Գրագէտ, կշռագատ, պարկեշտ և աննախապաշար միտքը միայն կրնայ իրենց հոսանքին մէջ բռնել ու հաստատել զիրար խաչաձեւող այլազան վիճակներն ու զօրժունէութիւնները իրենց պատճառի և արդիւնքի հոսանքն ի վար, պատմութեան գունաւոր թեզանին վրայ:

Անհրաժեշտ նկատեցինք պատմական այս ընդհանուր տեսութիւնները, տալու համար Ն. Աղոնցով մեր պատմութեան հասկացողութեան մէջ թուական մը կազմող այդ ոգիին վրայ քանի մը տիրական նշմարներ: Ատիկա աշխատանքն է յաջորդ էջերով իրագործելի:

ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(Շարունակել)

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՍԷՆ ԵՏՔԸ

ԱՄԲՈՂՋԱՎԱՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բ. ՊՈԼՇԵՒԻԶՄԻ ԵԿԿԵՑԻ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Սխոն»-ի նախորդ երկու թիւերուն մէջ (1941 Նոյեմ.-Դեկտ. և 1942 Յուն.-Փետր.) խօսեցանք Նացիզմի և Գաշիզմի պետական գաղափարաբանութեան հետեւող իրենց եկեղեցական քաղաքականութեան վրայ: այժմ, այս էջերուն մէջ, նկատի պիտի առնենք յետ-պատերազմեան մեծագոյն յեղափոխութեան՝ Պոլշիզմի՝ կրօնական քաղաքականութիւնը, յարաբերաբար անոր ընկերվարական Մարքսիստ գաղափարաբանութեան: (*)

Պոլշիզմի Մարքսիստ գաղափարաբանութեան հակա-կրօնական ոգին ծանօթ է մեզմէ շատերուն առ հասարակ: Կարմիր յեղափոխութիւնը, երբ իշխանութեան զուլուխ անցաւ Թուսիոյ մէջ, Պետութեան և եկեղեցւոյ՝ աշխարհիկ ու հոգեւոր իշխանութեան բաժանման քաղաքականութիւն մը որդեգրեց: 1917 Հոկտեմբեր 26ին, Պետութիւնը այդ սկզբունքի առաջնորդութեան տակ, զրաւեց եկեղեցւոյ ստացուածքները եւ զանոնք յանձնեց համայնաժողովրդականութեան: 1918 Յունուար 23ին, Պետութիւնը մասնաւոր հրովարտելով մը, և աւելի յետոյ Յուլիս 10ի Սահմանադրութեամբ, եկեղեցւոյ Պետութեանէն բաժնուած յայտարարուեցաւ, «բոլոր բանուորներու խզճի կատարեալ ազատութիւնը ապահովելու» բաղձանքով: Նոյն Սահմանադրութեան 13րդ յօդուածը «բոլոր քաղաքացիներու ազատութիւն կը շնորհէ կրօնական կամ հակա-կրօնական բոքրականտի համար»:

(*) Պոլշիզմի գաղափարաբանութեան մասին լրիւ գաղափար մը ունենալու համար կարգաւ «Սխոն»-ի 1939 տարւոյ 8, 9 և 12 թիւերը: